

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ СУБ'ЄКТА ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ

Актуальність дослідження. Вивчаючи проблему суб'єкта психологічного впливу ми зобов'язані розглянути його з огляду на формування людини насамперед як суб'єкта діяльності.

Розвиток психологічних уявлень про людину як суб'єкт, суб'єктно-діяльнісний підхід – одна з актуальних проблем сучасної психологічної науки. Ще С.Л.Рубінштейн відзначав, що, розвиваючись і взаємодіючи з навколишнім середовищем, людина формується як суб'єкт на різних взаємозалежних рівнях. Проявляється це спочатку як реакція на подразники, потім як реакція й найпростіші дії на сигнальні подразники, далі, у випадку взаємодії з об'єктами, у вигляді більш складних дій і найпростіших учинків у ставленні до людей, і, зрештою, коли суб'єкт вступає в суб'єкт-суб'єктні відносини, у вигляді все більше моральних учинків.

Поняття суб'єкта - це найбільш широке поняття людини, що дозволяє узагальнено, всеохоплююче розкрити цілісність природних, соціальних, індивідуальних і т.ін. якостей, що постійно розвиваються.

У зв'язку із цим у даній роботі була поставлена мета: визначити методологічні підходи до проблеми формування суб'єкта взагалі й суб'єкта психологічного впливу, зокрема.

У психології поняття «суб'єктивне» розглядається в основному із двох позицій, як належне суб'єктові - суб'єктивне і як суб'єктивістське, неадекватне, в останньому випадку суб'єкт виділяє лише деякі властивості й відносини об'єкта. Грунтуючись на цьому, відповідно виділяють два крайніх підходи: псевдооб'єктивізм і суб'єктивізм. Представники першого розкривають об'єктивні закономірності психічних явищ у відриві від суб'єкта, створюючи штучні моделі (наприклад, інтелекту). При цьому роль самого суб'єкта, носія цього психічного явища, практично повністю не враховується.

Друга крайність, визнаючи провідну роль суб'єкта, повністю нівелює роль об'єкта. Передбачається, що будь-яка взаємодія суб'єкта з об'єктом визначається потребами й інтересами першого, викликаючи ті або інші емоції й стани. Сам об'єкт, таким чином, зізнається нейтральним, інваріантним, а виходить, він не бере участь у формуванні змісту, іншими словами в привнесенні суб'єктивних аспектів значення події або предмета для суб'єкта.

Вітчизняна психологія дотримується положення, що в людини психічне об'єктивно існує тільки як суб'єктивне, при цьому завжди як суб'єктне й найчастіше як суб'єктивістське. А це показує, що вивчати об'єктивні закономірності суб'єктивного необхідно в обох змістах.

У процесі онтогенезу, пізнаючи навколишній світ суб'єкт оперує з об'єктом, а не самими по собі поняттями, змістами, значеннями, знаннями, інформацією й т. і., хоча в них і фіксується зміст об'єкта. Звідси випливає, що психіка - не переробка інформації, а найважливіший спосіб взаємодії суб'єкта з об'єктом, взагалі людей з навколишньою дійсністю [2, 8, 9].

Цю взаємодію суб'єкт здійснює практичними діями й учинками, тим самим цілеспрямовано змінюючи зовнішній світ (природу, суспільство, окремих людей, але змінюючи зовнішній світ людина також змінює й себе, змінюючи світ людина глибше його пізнає. Пізнання не є пасивним й суб'єкт у ньому не є пасивним,

бездіяльним споглядальником. Перетворюючи навколишню дійсність особистість перетворюється сама.

Цю перетворюючу діяльність не можна ототожнювати з насильством. Хоча необхідно визнати широке поширення в сучасному світі збройного, політичного, економічного, екологічного, педагогічного й іншого видів насильства. Дійсно, якщо ставитися до соціальності лише як примусу, тиску, пресингу, диктату, за допомогою яких суспільство або суб'єкт нав'язує людині систему норм, духовних цінностей, поглядів, то підривається в корені основа гуманізму. Це припускає не двосторонній, а лише односторонній зв'язок суб'єкта з об'єктом. Авторитарний вплив людини, групи або суспільства перетворює іншу людину лише в об'єкт зовнішніх впливів, об'єкт маніпуляцій.

Щоб не ототожнювати насильство з діяльністю й відповідно не розглядати людей лише як об'єкти різних видів маніпуляцій, необхідно ґрунтуватися на гуманістичних трактуваннях людини як суб'єкта. При розгляді суб'єкта як єдності природного, соціального й духовного початків людини, основним є принцип детермінізму. Розкриваючи його суть, С.Л.Рубінштейн писав, що зовнішні причини, впливи й т.і. діють тільки через внутрішні умови, що становлять підставу розвитку. Інакше кажучи, сама схильність людини зовнішнім впливам істотно залежить від внутрішніх умов, а тому обумовленість розвитку особистості зовнішніми впливами закономірно сполучається з його «спонтанністю». Тому, «строго говорячи, внутрішні умови виступають як причини (проблеми саморозвитку, саморуху, рушійні сили розвитку, джерела розвитку перебувають у самому процесі розвитку як його внутрішні причини), а зовнішні причини виступають як умови, як обставини» [8, с.29]. Це положення дозволяє розуміти діяльність як гуманну по своїй суті, а тому вона в принципі не може бути насильством.

У той же час, ми не можемо залишити без уваги й те, що інакше проблему детермінації розглядали О.Н.Леонт'єв і П.Я.Гальперін. Створивши теорію інтеріоризації, вони припускали, що зовнішні причини, особливо на ранніх етапах онтогенезу не через внутрішні умови, а прямо й безпосередньо детермінують психічний розвиток дітей. Таким чином, автори відкидали істотну роль спадкоємних, генетичних задатків у психічному розвитку людини. Але задатки і є те вихідне, первинне, котре, взаємодіючи із зовнішніми причинами й умовами дозволяє розвиватися людській психіці. Ідею про те, що первинні внутрішні умови, тобто задатки на основі діяльності й активності людини вже споконвічно відіграють істотну роль у психічному розвитку обґрунтували С.Л.Рубінштейн, Б.М.Теплов і їхні учні. Їхні дослідження підтверджуються й сучасними дослідженнями, результати яких дозволили висунути й підтвердити гіпотезу про виникнення людської психіки не після, а до народження дитини, тобто наприкінці внутрішньоутробного періоду його життя [1, 4, 5, 9].

Розглядаючи діяльність суб'єкта як гуманну по своїй суті, ми розуміємо, що в сучасному світі, де на кожному книжковому лотку можна знайти літературу по використанню різноманітних прийомів і засобів маніпулювання, дана позиція може здатися занадто

оптимістичною. Однак саме це ще більше переконує нас у необхідності серйозного вивчення проблеми психологічного впливу, формування суб'єкта взагалі й суб'єкта психологічного впливу зокрема.

Вивчаючись спочатку філософією, а потім і психологічною наукою, зміст слова суб'єкт у самому повному і широкому розумінні розглядається як все людство в цілому, як суперечлива системна єдність суб'єктів різних рівнів і масштабів: держав, націй, етносів, суспільних класів, груп, індивідів, взаємодіючих один з одним.

Найбільш систематично й послідовно проблема суб'єкта і його активності, зокрема діяльності, спілкування й т. ін., розроблена в психології на методологічній основі діяльнісної, а саме суб'єктно-діяльнісної підходу. А почалося все зі статті С.Л.Рубінштейна «Принцип творчої самодіяльності (до філософських основ сучасної педагогіки)», що вперше була опублікована в 1922 р. у моєму улюбленому м. Одесі. Саме ця стаття, після її виявлення в архіві автора К.А. Абульханової-Славської в 1969 р., була передрукована в «Питаннях психології» (1986, №4), в «Питаннях філософії» (1989, №4) і в спеціалізованих іноземних журналах.

У цій статті закладені загально-методологічні основи суб'єктно-діяльнісного підходу. Його суть викладена в такий спосіб: «Отже, суб'єкт у своїх діяннях, в актах своєї творчої самодіяльності не тільки виявляє й проявляється, але в них твориться й визначається. Тому тим, що він робить, можна визначати те, що він є; напрямком його діяльності можна визначати й формувати і його самого. На цьому тільки ґрунтується можливість педагогіки, принаймні, педагогіки у великому стилі» [7, с. 438]. При цьому діяльність, на думку автора, характеризується наступними особливостями: 1) це завжди діяльність суб'єкта (тобто людини, а не тварини й не машини), точніше, суб'єктів, що здійснюють спільну діяльність; не може бути безсуб'єктної діяльності; 2) діяльність є взаємодією суб'єкта з об'єктом, тобто вона необхідна є предметною, змістовною; 3) вона завжди - творча; 4) діяльність самостійна.

Отже, суть суб'єктно-діяльнісної теорії, вперше розробленої С.Л.Рубінштейном полягає в тому, що люди і їхня психіка (на відміну від тварин) формуються й розвиваються, насамперед, на основі своєї діяльності (споконвічно практичної, потім також і теоретичної, але в принципі єдиної). А тому їхня психіка об'єктивно вивчається саме через її прояв у діяльності. І діти, і підлітки, і дорослі реалізують це головним чином в ігровому, навчальному, трудовому, підприємницькому й іншому видах діяльності. До складу цієї діяльності входять мотиви, мети, дії, засоби, знаряддя тощо.

В 1994 р. в «Історичному філософському щорічнику» уперше був опублікований рукопис С.Л.Рубінштейна 1917-1918 р. «Про філософську систему Г. Когена. У ній автор дає трактування соціальної сутності людини й гуманістичної спрямованості його діяльності. «Етичний суб'єкт самовизначається, і, самовизначаючись, він уперше самоздійснюється у своїх діяннях. Але етичне діяння людини припускає іншу людину як інший етичний суб'єкт. Тому що етичне діяння існує тільки у відношенні до людини як особистості, у відношенні до речі воно є лише дією, є лише яким-небудь фізичним або психічним актом, але не діянням. Діяння існує лише відносно людини до людини. Самовизначення робить абсолютно очевидним, що етичний суб'єкт не є ізольованим індивідом, це був би абстрактний індивідум, тобто абстракція, а не індивідум. Я не існую без іншого; я й інший є соприналежні...

Я самовизначаюся у всіх своїх відносинах до людей, у своєму відношенні до всіх людей - до людства як сукупності і єдності всіх людей. І лише в єдності людства визначається й здійснюється етичний суб'єкт. Людство є передумова й об'єктивний приус для людини як морального суб'єкта. Поза людством і до або крім нього не існує людини як моральної особистості» [8, с.155-156].

Звідси випливає відразу кілька висновків і, насамперед, пріоритет загальнолюдських цінностей і споконвічна соціальність будь-якого людського індивіда. Тим самим, на думку А.В. Брушлінського, соціальними є не тільки суб'єкт-суб'єктні, але й суб'єкт-об'єктні взаємодії [3]. Виходячи з вищевикладеного, а також з того, що в самому широкому змісті соціальність - це завжди нерозривні взаємозв'язки (виробничі, духовні й т.ін.) між людьми, автор також вважає, що, як неправомірно розділяти діяльність на репродуктивну і продуктивну, відносячи до останнього творчу, так і неправомірно, хоча й прийнято говорити про соціальну і асоціальну діяльність. А тому, правомірним є висновок, що будь-який людський індивід і його психіка споконвічно й завжди соціальні.

Автор розуміє, що соціальність різноманітна й реалізується в різних формах: індивід, група, нації тощо. А.В. Брушлінський, розділяючи поняття соціальне і суспільне, підкреслюючи, що індивід не менш соціальний ніж група, показує подвійність, суперечливість індивіда як суб'єкта. Суб'єкт завжди нерозривно пов'язаний з іншими людьми, у той же час він автономний, вільний, іноді відокремлений. Це значить, що людина виступає і як об'єкт впливу суспільства, і як суб'єкт, тому що в тім або іншому ступені впливає на суспільство.

Цією двосторонньою залежністю зізнається абсолютна цінність людини як особистості й суб'єкта з безумовними правами на волю, саморозвиток і т.і. У цьому суть гуманістичного підходу до проблеми. Таким чином, кожний індивід - це завжди нерозривна єдність, що розвивається, соціального, суспільного й індивідуального, як (відповідно) загального, особливого й одиничного.

Наступним аспектом формування суб'єкта є його детермінація й насамперед саморегуляція. Безперечним є той факт, що універсальним способом саморегуляції є зворотні зв'язки. При цьому зворотній зв'язок ми розглядаємо не тільки як «механізм» керування й регуляції, але й взагалі детермінації суб'єкта.

Це питання активно розроблялося на стику двох наук - психології й фізіології. П.К.Анохіним в 1955 р. була розкрита фізіологічна закономірність, що пояснює співвідношення між додатковим аферентним комплексом умовного порушення й зворотною аферентною імпульсацією від безумовного подразника. Дане явище одержало назву акцептора дії й саме воно, на думку автора, «при будь-якій нашій дії є єдиною й універсальною причиною, що попереджає нас від помилок або дозволяє нам виправляти вже допущені нами помилки» [6.с.121-122].

П.А.Анохін нерозривно зв'язував поняття зворотного зв'язку з поняттям мети. При цьому мета розуміється як специфічна для людини, тому що вона завжди усвідомлена, а свідомість, як відомо, властива лише людині. Саме наявність мети дозволяє говорити про здатність людини передбачати наслідки своєї діяльності. У такий спосіб ціль можна розглядати як найважливішу якість суб'єкта, тому що вона припускає наявність у нього інтегративної нервової системи вищого рівня й наявність взагалі всіх систем людини.

Дане положення дозволяє стверджувати, що вирішуючи розумове завдання людина у тім або іншому

ступені передбачає результат її рішення. Інакше кажучи, сфера дії зворотного зв'язку поширюється на мислення й, насамперед, що особливо важливо для нашого дослідження, на процес формування розумової діяльності в ході навчання.

Першовідкривачі й дослідники зворотних зв'язків (П.К.Анохін, Н.А.Бернштейн, Н.Вінер і ін.) розглядали їх як взаємозв'язки між функціонуванням якої-небудь системи і його результатів, тобто вважали, що результати попередніх дій визначають характер наступних дій. Н.Вінер прямо говорить, що зворотній зв'язок, це метод керування, у якому використовуються результати раніше виконаних завдань. А тому, що будь-яка діяльність припускає результат, а він, у свою чергу впливає на наступну діяльність, то логічно припустити, що механізм зворотних зв'язків - основний спосіб детермінації всіх процесів і явищ.

Важливо відзначити, що при безпосередніх наочно-почуттєвих зв'язках відбувається безпосереднє співвідношення із задалегідь заданими й фактично досягнутими результатами. У випадку з розумовим процесом, що характерний насамперед для опосередкованого пізнання, у якості заданого виступає прогнозоване, невідоме. Оскільки немає еталона, у якості якого виступає бажаний, задалегідь заданий результат, те немає й можливості безпосереднього порівняння бажаного з досягнутим.

Таким чином, крім зворотного зв'язку, як детермінації, існує більш складний вид саморегуляції, що лежить в основі розвитку суб'єкта й не залежить від установлених еталонів, шаблонів, критеріїв і т.і. У цьому випадку велике значення має понятійний зміст пізнаваного об'єкта, що, у міру його розкриття суб'єктом, відіграє вирішальну роль у саморегуляції пізнавальної діяльності. Іншими словами, в мисленні продукт пізнавальної діяльності спочатку відсутній або невідомий, але саме він стимулює нас до неї. У результаті цієї діяльності відбувається рішення завдання й з'являються психічні новотвори. А це означає відсутність еталона розумового процесу рішення завдань, що й було доведено експериментально А.В. Брушлінським і його співробітниками. Мислення вони розглядають як процес, що формується в ході безперервного - поступового й (або) стрибкоподібного - прогнозування суб'єктом спочатку невідомого й тому шуканого майбутнього рішення проблеми. У міру такого прогнозування утворюються споконвічно не дані критерії для самооцінки кожної виникаючої думки; вони не зводяться до вищевказаних еталонів, подібно тому як мислення в цілому не можна звести до наочно-почуттєвого пізнання. На підставі всього вищесказаного тепер можна зробити наступне узагальнення: зворотні зв'язки - це істотний, специфічний механізм не будь-якої, а лише сигнальної взаємодії тварини й людини із зовнішнім світом.

Виходячи із суб'єктно-діяльнісної концепції, зворотні зв'язки є необхідними, але недостатніми, тому що завдяки цьому суб'єкт отримує чуттєво-наочні дані, але змушений створювати більш складний рівень саморегуляції у відповідності зі своїми цілями.

Розглядаючи проблему суб'єкта важливо визначитися з його роллю в діяльності, що складається із цілей, мотивів, дій, операцій і т.і. У даному аспекті дуже актуальні проблеми засобів, знарядь, прийомів і т.і., які створює й використовує суб'єкт у ході своєї діяльності. У будь-якій діяльності знаряддя й засоби грають дуже важливу роль, опосередковуючи її. Однак дане положення не має привести до заперечення або недоо-

цінки важливої активності самого суб'єкта в процесі взаємодії з об'єктом. Великий внесок у розвиток цієї проблеми внесли Майкл Коул, С.Л.Рубінштейн, М.Я.Басів, Л.С.Виготський, О.Н.Леонт'єв, Б.М.Теплов, А.А.Смирнов, П.Я.Гальперін, В.В.Давидов і багато інших вітчизняних і закордонних психологів.

Л.С.Виготський, розробляючи теорію діяльності, надавав вирішального значення проблемі засобів, знарядь і т.і. за допомогою яких виникає й розвивається специфічна людська психіка у дітей. На його думку такими засобами стають головним чином знаки (у першу чергу мовні). У теорії Виготського центральне місце в психічному розвитку дітей, і взагалі людей займають знакові (мовні й т. і.) засоби як «суспільні органи» або «соціальна сила», тобто які уявляють собою сутність соціальності. На його думку це настільки потужна сила, що мовні знакові засоби впроваджуються в споконвічно натуральний спосіб дитини навіть незалежно від вихідної сенсорно-практичної основи оволодіння дітьми мовою. У теорії Виготського засоби відірвані від того, засобом чого вони є.

Коли опосередкування (тобто засіб) розуміється як «ядро всякої діяльності», то губиться справжня сутність цієї діяльності. Адже вона споконвічно є найважливішим рівнем взаємодії людини з навколишньою дійсністю, іншими словами взаємодія суб'єкта з об'єктом. Рубінштейн, Леонт'єв та інші автори розглядають систему «суб'єкт і його діяльність» як складне співвідношення мети, мотивів, дій, операцій і т. і. У теорії ж Виготського засіб (слово-знак) перетворюється в центр мислення зокрема й психіки у дітей взагалі. У такий спосіб теорія Виготського виходить із того, що спочатку було слово, у той час як суб'єктно-діяльнісна концепція ґрунтується на тому, що спочатку була справа, розвиваючи відому загальну теорію Гете «Спочатку була справа (die Tat).

Абсолютизація засобів і, насамперед, словесних знаків як основи психічного розвитку людини приводить до підміни ними суб'єкта діяльності, у результаті чого сама діяльність стає неможливою. Ідея засобів і, зокрема, засобів діяльності в загальному вигляді дуже важлива, але при її абсолютизації стає несумісною з теорією діяльності. Суб'єкт створює й використовує різні засоби, знаряддя й інструменти тільки заради здійснення мети своєї діяльності, тобто опосередкування характеризує структуру будь-якого процесу або діяльності в плані досягнення певних цілей або результатів. Інакше кажучи, мета виправдовує засоби, а також їх детермінує в конкретних умовах постановки й рішення певного завдання.

У той же час, вивчення особливостей використання засобів є недостатнім для повноцінного дослідження діяльності, тому що остання не зводиться до такого використання. Головне в ній - взаємодія суб'єкта з об'єктом.

Виходячи з концепції суб'єктно-діялісного підходу, можна зробити наступний висновок: людина як суб'єкт споконвічно соціальний і формується під впливом зовнішніх діянь, результативність яких значною мірою залежить від внутрішніх умов. У формуванні суб'єкта як регулюючі виступають зворотні зв'язки й об'єкт із його понятійним змістом. У той же час, діяльність суб'єкта в значній мірі опосередкована засобами й знаряддями, однак не зводиться до них. У протилежному випадку недооцінюється роль самого суб'єкта, процес його взаємодії з об'єктом, що у свою чергу є основою діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баттерворт Дж., Харрис М. Принципы психологии развития. – М., 2000.
2. Брушлинский А.В. Психология мышления и кибернетика. – М., 1970.
3. Брушлинский А.В. Психология субъекта. – СПб., 2003.
4. Брушлинский А.В. О соотношении биологического и социального в развитии личности // Теоретические проблемы развития личности. – М., 1974.
5. Брушлинский А.В. О природных предпосылках психического развития человека. – М., 1977.
6. Материалы Совещания по психологии. – М., 1957.
7. Рубинштейн С.Л. Философско-психологические труды: основы онтологии, логики и психологии. – М., 1997.
8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб., 2001.
9. Maurer D., Maurer Ch. The World of The New-born. New York, 1988.

Подано до редакції 19.10.05

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблеме формирования субъекта вообще и субъекта психологического влияния, в частности. На основе анализа различных

подходов к проблеме определено, что основным является субъектно-деятельностный подход.

SUMMARY

This article deals with the problem of formation of the subject in general and the subject of psychological influence in particular. On the basis of the analysis of

various approaches to the problem it is established that the subject - activity approach is the core one.